

Ο χρόνος ως ιστορία και ως προοπτική

Του Κωστή Παπαϊωάννου

Το κείμενο που ακολουθεί έχει σαν αφορμή την διαπίστωση ενός παράδοξου που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Την αντίφαση ανάμεσα στις εκπληκτικές δυνατότητες της σημερινής κοινωνίας και στην κυριαρχία μίας απολύτως απαισιόδοξης αντίληψης για το μέλλον της. Το κοινωνικό μέλλον περιγράφεται τόσο ζοφερά ώστε η παραμονή στην αθλιότητα του παρόντος φαντάζει σαν υπέρτατη ελπίδα της κοινωνίας. Η απαισιοδοξία δεν παράγεται μόνο από αυτό που εμφανίζεται σαν πολιτική ανάλυση αλλά και από αυτό που εμφανίζεται σαν ιστορική ερμηνεία. Όσο πιο ακαταμάχητη φαίνεται η δύναμη της κοινωνίας στο παρελθόν να υλοποιεί αυτό που προσδοκούσε, τόσο οι αγώνες του παρελθόντος παρουσιάζονται σαν αδιέξοδοι. Στις γραμμές που ακολουθούν θα γίνει μια απόπειρα να επανατοποθέτησης της έννοιας του χρόνου και θα επιχειρηθεί μια ερμηνεία της απαισιοδοξίας ως πολιτικής στάσης.

Από την αισιοδοξία στην απαισιοδοξία: η κοινωνική στροφή

Το παράδοξο για το οποίο μιλάμε εδώ, άρχισε από την ανάπτυξη μιας πρωτόγνωρα αισιόδοξης ενατένισης του μέλλοντος στην αρχή του 20^{ου} αιώνα και τέλειωσε με την πλήρη εγκατάλειψη ακόμα και της ιδέας ότι υπάρχει το μέλλον σαν έννοια στο τέλος του. Η πηγή της αισιοδοξίας που επικράτησε στην κοινωνική σκέψη, μέσα

από τον ζόφο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε την πηγή του στην νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης που προέκυψε μέσα από τον πόλεμο. Έχει γίνει μεγάλη προσπάθεια να συγκαλυφθούν τα ιστορικά στοιχεία που υπογραμμίζουν την σημασία της επανάστασης. Είναι όμως σήμερα φανερό ότι η ίδρυση και η σταθεροποίηση της "πρώτης δημοκρατίας των εργατών και αγροτών" (Μαγιακόφσκυ) γέννησε σε όλο τον κόσμο την ελπίδα ότι η ευτυχία μπορεί να κατέβει από τον ουρανό στην γη. Η πραγματική ωστόσο πολιτική συνέπεια της Οκτωβριανής Επανάστασης ήταν ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η *κοινωνική βάση* -- ο λεγόμενος λαός -- αναδείχτηκε σε κύριο και αποφασιστικό παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων. Ο φουτουρισμός από την καλλιτεχνική σκέψη πέρασε στην πολιτική σκέψη και γεννήθηκε η πεποίθηση ότι η κοινωνία μπορεί να προγραμματίσει αυτό που μέχρι τότε προσδοκούσε να τις παρασχεθεί από τις διάφορες εκδοχές της θεϊκής δύναμης ή των εκπροσώπων της στην γη.

Ωστόσο αυτό το αισιόδοξο κλίμα, αφού τροφοδότησε μεγάλες προσδοκίες, άρχισε σταδιακά να συννεφιάζει, ώσπου την επόμενη μέρα της νίκης κατά του φασισμού ακριβώς στην μέση του αιώνα (1945 - 1955) ανατράπηκε ραγδαία. Η ρίζα αυτής της θλιβερής -- εκ πρώτης όψεως -- ανατροπής βρίσκεται στην αντίφαση ανάμεσα σε μια επαναστατική πράξη που δομούνταν με βάση το μέλλον και σε έναν επαναστατικό λόγο που δομούνταν με βάση το παρελθόν. Αντίφαση που στην Προλεταριακή Επανάσταση είχε επιπλέον το βάρος ότι η επαναστατική αλλαγή με την εξάλειψη κάθε μορφής εξουσίας δεν αφορούσε απλά την μορφή οργάνωσης της κοινωνίας αλλά το περιεχόμενο της, τον πολιτισμό της, την ίδια την θέση της, μέσα στον "φυσικό" κόσμο. Η επαναστατική πολιτική σκέψη δεν ήταν ανύποπτη των κινδύνων μιας παλινδρόμησης που ενείχε η "απεραντοσύνη" των στόχων της επανάστασης. Οι μεγάλες επιτυχίες της προλεταριακής επανάστασης, μέθυσαν αλλά και φόβισαν τους επαναστάτες. Τους οδήγησαν στην υπερτίμηση της σταθερότητας των κατακτήσεων και στην απώθηση των τεράστιων επιτευγμάτων και των τεράστιων δυσκολιών που απέμεναν. Η επαναστατική πολιτική αλλοιώθηκε και από εκεί που είχε σαν στόχο, να δια φωτίσει την κοινωνική βάση για τις δικές της δυνατότητες, κατάντησε να γίνει μια ακόμα πολιτική "παροχών προς τον λαό", εκ μέρους των διαφόρων εκδοχών πολιτικής διακυβέρνησης που προέκυψαν από την επανάσταση. Με άλλα λόγια, μα-

ζί με την κάθοδο, από τον ουρανό στην γη, της προσδοκίας ενός καλύτερου μέλλοντος, κατέβηκε από τον ουρανό στην γη και μια νέα μορφή εξουσίας, ακριβώς στην ιστορική στιγμή που η εξουσία φαινόταν να χάνει εντελώς το νόημά της.

Αποτέλεσμα της αλλοίωσης ήταν να κυριαρχήσουν διάφορες εκδοχές, κηρυγμάτων "αντίστασης" σε διάφορες "λαίλαπες" και σε διάφορες "επιστροφές στον μεσαίωνα". Κατά τα κηρύγματα αυτά "μοναδική ελπίδα" της σημερινής κοινωνίας είναι η "αντίσταση" απέναντι σε μια νέα κοινωνική τάξη, που θα επιβληθεί έτσι κι αλλιώς. Και αφού η αντίσταση θεωρείται εκ προοιμίου μάταια, αυτό που ουσιαστικά προπαγανδίζεται είναι η ελπίδα για ένα πιο ανώδυνο, αλλά πάντως ζοφερό και αιώνιο, αδιέξοδο. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν πρωτοφανή σε ευρύτητα "ιστορικό συμβιβασμό", ο οποίος δεν στοχεύει στην λεόντεια "ειρηνική συνύπαρξη", που κηρύχτηκε το 1956, από την Χρυστοφική κλίκα, αλλά σε μια ατέρμονη επανάληψη ενός κύκλου που θα αρχίζει από την τυφλή αντίσταση σε κάθε εξουσιαστικό μέτρο, και θα τελειώνει με μια μεγαλοπρεπή και τιμημένη ηρωική ήττα. Αυτός ο αέναος φαύλος κύκλος είναι μια βελτιωμένη εκδοχή του "τέλους της Ιστορίας". Στην θέση μιας *ρήξης με το παρελθόν* που φαινόταν να επιδιώκει η επαναστατική πολιτική, αυτή σήμερα επιδιώκει μια *ρήξη με το μέλλον*. Αυτό και μόνο το λογικό σχήμα φανερώνει την αναγκαιότητα μιας θεωρητικής επανατοποθέτησης της έννοιας του Χρόνου και μέσα σ' αυτήν της έννοιας του παρελθόντος και του μέλλοντος.

Επιστημονικός και φιλοσοφικός χρόνος: η διάκριση

Ο χρόνος εδώ μας ενδιαφέρει από φιλοσοφική άποψη. Επειδή όμως σήμερα γίνεται πολύς λόγος για την σχέση της επιστήμης με την φιλοσοφία, είναι μια ευκαιρία να δούμε αυτή την σχέση -- σαν ενότητα αλλά και σαν αντίθεση -- στο θεμελιώδες παράδειγμα της έννοιας του χρόνου. Η φιλοσοφική θεώρηση του χρόνου υπάρχει από την αρχή του πολιτισμού και είναι το κοινό στοιχείο όλων των πολιτισμών της ανθρωπότητας. Αντίθετα η επιστημονική θεώρηση του χρόνου είναι καρπός των τελευταίων των δύο περίπου αιώνων και αναπτύχθηκε στην διάρκεια της αστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Παρότι ο χρόνος μπήκε σαν απλή γραμμική παράμετρος

στις συναρτήσεις που μετρούν τα φυσικά φαινόμενα, η αναγωγή του σε αντικείμενο της επιστήμης είναι μια σημαντική πρόοδος. Ο χρόνος συμπλήρωσε την έννοια του τρισδιάστατου χώρου και προστέθηκε σαν τέταρτη διάσταση στην υπόσταση της ύλης. Χωρίς την προσθήκη αυτής της διάστασης θα ήταν αδύνατον να περιγραφούν επιστημονικά ή και ακόμα να νοηθούν τα φαινόμενα της εν κινήσει ύλης. Επιπλέον, το γεγονός της εισαγωγής του χρόνου στις φυσικές επιστήμες σήμαινε την αναγνώριση της υλικής του υπόστασης, την απόσπασή του από την μεταφυσική της μέχρι τότε φιλοσοφίας αλλά και την απόσπαση της ίδιας της φιλοσοφίας από την μεταφυσική και την θρησκεία και την σύνδεσή της με την επιστήμη. Η αρχή που έγινε με την αναγωγή του χρόνου σε αντικείμενο επιστημονικής παρατήρησης, οδήγησε πολύ γρήγορα στο μεγάλο βήμα της ντε φάκτο σύνδεσης της φιλοσοφικής σκέψης με την επιστημονική αλλά και της κατανόησης της σχηματικής διαφοράς τους. Το βήμα αυτό πραγματοποιήθηκε μέσα από το έργο δύο μεγάλων στοχαστών, του Μαρξ και του Φρόιντ. Φαινομενικά αντίθετοι αλλά πραγματικά συμπληρωματικοί, οι δύο αυτοί στοχαστές παρήγαγαν το έργο που καθιστά σαφή την πραγματική ενότητα και την σχηματική διαφορά ανάμεσα στην επιστήμη με την φιλοσοφία.

Η διάκριση ανάμεσα στην φιλοσοφική και στην επιστημονική θεώρηση του κόσμου είναι χρήσιμη όταν σαν σχήμα γίνεται μέθοδος για τον εμπλουτισμό της κοινωνικής συνείδησης αλλά γίνεται επιβλαβής όταν, εκλαμβανόμενη ως πραγματική, χρησιμοποιείται ως όπλο για την υποτίμηση και τον εξοβελισμό, του στοιχείου της επιστήμης από την φιλοσοφία, και αντιστρόφως, ανάλογα με τις ανάγκες της εξουσίας. Απ' αυτή την άποψη η "κατάργηση" του μέλλοντος αλλά και του "παρελθόντος" που επιχειρείται, σήμερα είναι στην πραγματικότητα μια επιχείρηση εξοβελισμού της φιλοσοφικής σκέψης από μια δήθεν επιστημονική. Γίνεται με άλλα λόγια μια προσπάθεια να περάσει η κοινωνία, από τις θεοκρατικές εξουσίες του παρελθόντος, που έριχναν στην πυρά τις επιστημονικές αντιλήψεις, επειδή πρόσβαλαν την θεϊκή τάξη, σε μια επιστημονοκρατική εξουσία όπου και η απλή νύξη για την ύπαρξη κάποιου μέλλοντος, θα ρίπτεται στην πυρά σαν τελεολογική προσβολή της δήθεν επιστημονικής τάξης.

Η διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική και στην φιλοσοφική θεώρηση των φαινομένων, είναι ότι στην πρώτη το υποκείμενο που θεωρεί, ο παρατηρητής, βρίσκεται έξω από το παρατηρούμενο φαινόμενο, ενώ στη δεύτερη βρίσκεται μέσα και ακριβώς στο κέντρο του. Στα φαινόμενα επομένως που εξετάζονται επιστημονικά, ο χρόνος είναι μέσα σ' αυτά και ενδιαφέρει τον επιστήμονα όσο υπάρχει και εξελίσσεται το φαινόμενο που παρατηρεί. Για τον παρατηρητή ο χρόνος αποτελεί μια μετρήσιμη παράμετρο και επομένως δεν έχει ούτε μέγεθος ούτε ποιότητα. Αντίθετα στα φαινόμενα που εξετάζονται φιλοσοφικά, ο χρόνος δεν μπορεί να νοηθεί αν δεν μετριέται με τα μέτρα της ζωής του κοινωνικού υποκειμένου, αν δεν είναι οργανωμένος σε παρελθόν, παρόν και μέλλον και αν ο παρατηρητής δεν είναι τοποθετημένος τοπικά στο ιδεατό κέντρο του σύμπαντος που είναι ο εαυτός του και χρονικά στο ιδεατό κέντρο του χρόνου που είναι το παρόν του.

Επιστημονικός και φιλοσοφικός χρόνος: η ενότητα

Η διάκριση της σκέψης σε φιλοσοφική και επιστημονική, είναι ουσιαστικά διάκριση ανάμεσα στην γνώση των φαινομένων του φυσικού κόσμου στην πρόσληψη του νοήματος της ύπαρξης του ίδιου του φυσικού κόσμου. Στην ιστορία όμως της σκέψης η επιδίωξη της γνώσης συνυπήρχε πάντα, και συνεχίζει να συνυπάρχει, με την αναζήτηση του νοήματος. Η συνύπαρξη αυτή έχει διαλεκτικό χαρακτήρα ο οποίος συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι γνώση δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν κινητοποιηθεί η διάθεση να αποκτηθεί από ένα προϋπάρχον νόημα. Και όταν η επιδίωξη της γνώσης εκπληρωθεί ένα καινούριο νόημα παίρνει την θέση του προϋπάρχοντος και οδηγεί σε μια επόμενη επιδίωξη γνώσης. Αυτή η διαρκής ανανέωση γνώσης και νοήματος είναι η ιστορία της σκέψης. Το ιστορικά καινούριο στην εποχή μας είναι η συνειδητοποίηση αυτής της διαρκούς ανανέωσης που είχε σαν προϋπόθεση την διάκριση ανάμεσα στο *πραγματικό* και το *νόημα* του πραγματικού. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι στις μέρες μας εξαντλείται η χρησιμότητας της διάκρισης και αποκαθίσταται η διαλεκτική ενότητα μεταξύ φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψης. Εμφανίζεται με άλλα λόγια σαν τρέχουσα πραγματικότητα κάτι που κατά την αριστοτελική λογική είναι *παράδοξο*. Η επιστημονική σκέψη να "περικλείει" την

φιλοσοφική σκέψη την ίδια στιγμή που η φιλοσοφική σκέψη "περικλείει" την επιστημονική!

Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτή η συνειδητοποίηση δεν προέρχεται από την φιλοσοφική σκέψη με τις τεράστιες ελευθερίες, αλλά από την περιορισμένη και αυστηρή επιστημονική σκέψη. Από την στιγμή που η επιστήμη περνάει από τα μηχανικά και κινητικά φυσικά φαινόμενα στα φαινόμενα της ύλης καθεαυτής, ο χρόνος παύει να είναι ένα εξωτερικό αριθμητικό μέγεθος (δηλαδή ένα εργαλείο του επιστήμονα που μ' αυτό υπολογίζει την θέση και την μορφή των υλικών σωμάτων) και αποκτά μέγεθος και ποιότητα όπως και στην φιλοσοφία. Ο επιστήμονας αντιλαμβάνεται τότε ότι η αιωνιότητα δεν έχει νόημα μόνο στην θεολογία, ούτε τα "φωτεινά διαστήματα" που ονομάζονται "ζωή" (Καζαντζάκης, "ασκητική") έχουν νόημα μόνο στην φιλοσοφική σκέψη. Αντιλαμβάνεται ότι η νοηματοδότηση του χρόνου είναι απαραίτητη και για την επιστημονική σκέψη όσο και για την φιλοσοφική και οδηγείται από την δική του μεριά αυτή την φορά, στην αντίληψη μιας ενότητας ανάμεσα στην επιστημονική και την φιλοσοφική σκέψη.

Οδηγούμαστε όμως και προς την αντίθετη κατεύθυνση: όπως στην κοσμική και θρησκευτική φιλοσοφία, για ένα μέρος του κόσμου, σαν γνώση θεωρείται η "άγνοια" (το "πίστευε και μη ερεύνα" δεν είναι τόσο αφελές όσο φαίνεται στην πρώτη ματιά) και αντιμετωπίζεται με "δέος", έτσι και για την επιστήμη ορισμένα ζητήματα η, επιστημονικά και όχι θρησκευτικά, σωστή στάση είναι να θεωρούνται σαν *άβατα* και *ιερά* και άρα να τα χειριζόμαστε με δέος και μέσω συμβολικών ακόμα και τελετουργικών πράξεων. Αντίθετα η επιμονή να γνωρίσουμε "επιστημονικά" τον κόσμο, χωρίς να αφήσουμε ούτε μια γωνιά του απάτητη, εκτός του αποτελεί μια "δυτικού τύπου" υπερφίαλη επιστημονική ανοησία, είναι και μια επικίνδυνη και αμαρτωλή αλαζονεία. Άλλωστε αν δεν πάρουμε τοις μετρητοίς την "φυσική" ύπαρξη του Θεού, αυτός δεν είναι παρά το υπέρτατο σύμβολο της κοινωνίας. Αν επομένως η γνώση δεν είναι παρά ταυτόσημη με τον χειρισμό του μέρους του κόσμου που αφορά, η απαίτηση να γνωρίσουμε "επιστημονικά" τον κόσμο στο σύνολό του, είναι ταυτόσημη με την απαίτηση να χειριστούμε τον κόσμο στο σύνολό του, άρα την παγκόσμια σήμερα κοινωνία στο σύνολό της. Αυτή η απαίτηση δεν είναι λιγότερο

αμαρτωλή αλαζονεία από την απαίτηση να γνωρίσουμε και να χειριστούμε τον θεό και δεν οδηγεί σε τίποτα λιγότερο από μια σύγχρονη επιστημονική ιερή εξέταση.

Για την υλιστική φιλοσοφία *"ο χρόνος είναι ο τρόπος ύπαρξης της ύλης"*. Αυτός ο ορισμός είναι επαρκής για να αντιληφθούμε ότι η "υπόσταση" του χρόνου είναι υλική και για να αποκλείσουμε (από το μυαλό μας) την μεταφυσική ή την θεολογική αντίληψή γι αυτόν. Δεν είναι όμως επαρκής για να κατανοήσουμε τί σημαίνει τρόπος ύπαρξης, ούτε για να φανταστούμε -- έστω και χωρίς την απαίτηση κατανόησης -- μια διαλεκτική προσέγγιση του "τρόπου ύπαρξης". Η παραδοχή ωστόσο της έλλειψης ενός πραγματικού ορισμού του χρόνου μας οδηγεί σ' έναν δεύτερο παρόμοιο ορισμό: *"ο χρόνος είναι ο τρόπος ύπαρξης της κοινωνίας"*. Κατά έναν παράδοξο τρόπο η υιοθέτηση αυτού του ορισμού, η παραδοχή δηλαδή της *ιστορικότητας* της κοινωνίας (παραδοχή που δεν έχει καμιά σχέση με τον λεγόμενο ιστορικισμό που βέβαια δεν είναι μικρότερη παράνοια από τον αντι-ιστορικισμό), δεν έχει σαν συνέπεια την επέκταση της ανεπάρκειας του ορισμού του χρόνου αλλά την εξάλειψή της. Δείχνει ότι η κοινωνική σκέψη δεν είναι παρά μέρος του τρόπου ένταξης της κοινωνίας στον κόσμο, δείχνει επίσης ότι η διάκριση μεταξύ φυσικού και κοινωνικού κόσμου είναι επίσης σχηματική. Δείχνει τέλος ότι υπάρχουν όρια στην διάκριση της επιστημονικής σκέψης από την φιλοσοφική που όταν ξεπεραστούν, η θεωρούμενη σαν επιστημονική σκέψη δεν γίνεται απλά μηχανιστική, αλλά υποδεέστερη και πιο επικίνδυνη από την μεταφυσική.

Ο χρόνος σαν ενότητα παρελθόντος και μέλλοντος

Εκτέθηκε μέχρι εδώ η άποψη ότι η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της έννοιας του χρόνου είναι μόνο σχηματική και ότι αντίθετα υπάρχει -- και υπήρχε πάντα -- μια διαλεκτική ενότητα ανάμεσα στην επιστημονική και την φιλοσοφική αντιμετώπιση του χρόνου, η οποία σήμερα γίνεται προφανής. Αιρουμένης της διαφοροποίησης η κοινωνική σκέψη ενοποιείται σε μια αυτογνωσία της ύπαρξης της κοινωνίας μέσα στον χρόνο. Σ' αυτή την αυτογνωσία αποκαθίσταται άλλη μία διαλεκτική ενότητα, εσωτερική αυτή την φορά, στην έννοια του χρόνου, ανάμεσα στο παρελθόν και στο

μέλλον, ανάμεσα δηλαδή στην κοινωνική *ιστορία* και στην κοινωνική *προοπτική*. Στο πλαίσιο της διαπίστωσης που αποτέλεσε το κίνητρο αυτού του κειμένου, παρατηρήσαμε ήδη ότι η επιχείρηση επιβολής μιας απαισιόδοξης αντίληψης για το κοινωνικό μέλλον, δηλαδή η επιχείρηση απόλειψης της κοινωνικής προοπτικής, συνοδεύεται από μια επιχείρηση αναδρομικής "διόρθωσης" της αισιόδοξης κοινωνικής αντίληψης για το μέλλον (όπως αυτή είχε επικρατήσει στο παρελθόν), δηλαδή από μια αναδρομική απόλειψη της *κοινωνικής προοπτικής* που θα μπορούσε σήμερα να συμπεριληφθεί στους παράγοντες της ιστορικής κίνησης που μελετά η επιστήμη της ιστορίας. Πρόκειται δηλαδή για μια, ντε φάκτο συνολική και ενιαία, επιχείρηση τροποποίησης του ιστορικοπολιτικού πλαισίου στην κοινωνική συνείδηση, στην οποία συμμετέχουν φορείς και προσωπικότητες απ' όλη την έκταση της ευρύτατης πολιτικής και ακαδημαϊκής σκηνής. Απ' αυτούς άλλοι έχουν στάση συμπολιτευτική και άλλοι έχουν στάση αντιπολιτευτική, όλοι μαζί όμως έχουν σαν πρώτη φροντίδα την διατήρηση του κλίματος απαισιοδοξίας, έως και απελπισίας, στην κοινωνική βάση.

Η εν λόγω επιχείρηση εκδηλώνεται με την λεγόμενη *αναθεώρηση της ιστορίας* και με την αποκρυπτόμενη εργώδη αναζήτηση νέων *πολιτιστικών αντιθέσεων*, που θα προστεθούν στις αναζωπυρωμένες και μεταρρυθμισμένες παλαιές. Επιχειρείται, με αυτούς τους τρόπους, η αποκοπή του κοινωνικού παρόντος από την συνέχεια του, τόσο με το παρελθόν, μέσω της *ιστορικής πείρας*, όσο και με το μέλλον, μέσω της *πολιτικής προοπτικής*. Ο τελικός στόχος της επιχείρησης είναι να επιβληθεί μια παγκόσμια κοινωνική τάξη της οποίας η ισορροπία δεν θα κινδυνεύει από την λεγόμενη κοινωνική ανατροπή. Η όμως επιχείρηση αυτή έχει τόσο μεγάλη έκταση και τόσο μεγάλο βάθος που είναι αδύνατο να φτάσει σε πέρας χωρίς να επηρεαστεί από τις συνέπειές της ολόκληρο το *κοινωνικό σύνολο*, και άρα χωρίς να προσελκυστεί σ' αυτήν αυτό, όχι πια σαν πληθυσμιακό σύνολο, όπως εννοείται το "πλήθος" στην "αυτοκρατορία" των Negri - Hardt, αλλά σαν μία αυτοτελή και ζωντανή *κοινωνική οντότητα*. Η προσέλκυση όμως του κοινωνικού συνόλου σε μια επιχείρηση τροποποίησης της συνείδησής του, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι θα οδηγήσει στην επιτυχία των στόχων της επιχείρησης. Μπορεί και να καταλήξει στην επιτυχία του "απευκταίου" γι αυτούς που την διευθύνουν. Εδώ εμπλέκεται άλλη μια φορά το ζήτη-

μα του χρόνου, δεδομένου ότι οι πολιτικές κινήσεις, αν είναι σημαντικές και δεν εξανεμιστούν, θα αποκτήσουν αργά ή γρήγορα ιστορικό χαρακτήρα. Τελικά μπορεί να θεωρηθεί ότι η ιστορική κίνηση και η πολιτική προοπτική αποτελούν μια ενιαία μορφή, δηλαδή συσσωματώνονται στο χρόνο που ορίζεται ως τρόπος, ύπαρξης της κοινωνίας.

Θα κλείσουμε αυτό το κείμενο με μερικές σκέψεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εισαγωγικές σε ένα άλλο άρθρο πολύ μεγαλύτερο και πολύ βαθύτερο από το παρόν. Η άποψη ότι *ο χρόνος είναι ο τρόπος ύπαρξης της κοινωνίας*, όπως προβλήθηκε πιο πάνω, αποτελεί ταυτόχρονα και έναν ισχυρισμό: δίνει έμμεσα μια θετική απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο η κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί σαν *κοινωνική οντότητα*, δηλαδή σαν ένα ιδιόμορφο *έμβιο όν*. Η θετική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα φαίνεται αυτονόητη, δεν είναι όμως καθόλου τέτοια! Είναι αλήθεια ότι στον πολιτικό λόγο καθώς και στο λόγο των κοινωνικών επιστημών όλοι μιλούν για την κοινωνία, σαν αυτή να αποτελεί ένα πρόσωπο. Στην πραγματικότητα όμως μιλούν για μια μεγάλη *συλλογικότητα*, για ένα *συλλογικό πρόσωπο*, το οποίο έχει μια συμβατική και όχι πραγματική ενότητα και προσωποποιείται ή εκπροσωπείται από έναν εκπρόσωπο που έχει -- με κάποιον απ' τους γνωστούς τρόπους -- την *εξουσία* να εκπροσωπεί ή να συμβολίζει την αντίστοιχη κοινωνία.

Στην επιχείρηση επιβολής μιας νέας παγκόσμιας κοινωνικής τάξης, που εξελίσσεται σήμερα, το ερώτημα αν υπάρχει η κοινωνία, σαν *ζωντανή οντότητα* ή είναι απλά μια λειτουργική συνάθροιση *ζωντανών οντοτήτων* είναι το μεγάλο αγκάθι στην προοπτική της λεγόμενης *παγκοσμιοποίησης* που συμβαδίζει με μια απόλυτη αγοραία εξατομίκευση. Απαραίτητο μέρος αυτής της επιχείρησης είναι η αναδρομική κατάργηση της έννοιας του *έθνους*, ακριβώς με την καστοριαδική λογική ότι το έθνος ήταν πάντα μια *φαντασιακή οντότητα* και παραβλέποντας ότι η *φαντασιακή θεσμίση* που την "δημιούργησε" είναι πραγματική κοινωνική ανάγκη. Η απόρριψη της έννοιας *έθνος* δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά σαν η απόρριψη, από την ίδια την κοινωνία, ενός *ονόματος* (και τίποτα παραπάνω) που -- ακριβώς γιατί είναι *ζωντανή οντότητα* -- δεν την εκφράζει πια. Σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνία δεν έχει ανάγκη από κανένα όνομα ή -- αν πρέπει οπωσδήποτε να έχει κάποιο όνομα --

της είναι αρκετό το όνομα *κοινωνία*. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ξεπέρασε την αναρώτηση αν θα συνεχίσει να υπάρχει ως κοινωνική οντότητα ή μήπως οποιαδήποτε *νόηση* ιστορική συνέχειας, πολιτικής συνοχής και προοπτικής, είναι ασυγχώρητος εθνικισμός.

Αυτό το μεγάλο *παράδοξο* είναι ολοφάνερο ότι διαταράσσει την "ευτυχία" αυτών που προσπαθούν να πείσουν την κοινωνία ότι θα είναι "αιώνια δυστυχής" και ότι οι ίδιοι έχουν κάποιο *χάπι* που θα απαλύνει κατά περίπτωση την δυστυχία της. Το μεγάλο τους πρόβλημα είναι ότι αν δεν καταφέρουν να την πείσουν να παίρνει τα κατά περίπτωση "εξειδικευμένα" *χάπια* τους σαν κοινωνία, δηλαδή σαν ολόκληρη και ζωντανή οντότητα, τότε τα *χάπια* τους δεν θα έχουν καμιά αξία. Αλλά αν καταφέρουν (ή καταντήσουν) να πείσουν την κοινωνία ότι είναι μια ολόκληρη και ζωντανή οντότητα, τότε αυτή δεν θα έχει καμιά ανάγκη ούτε από τα *χάπια* τους ούτε από τους ίδιους.